
KÖNYVEK

MILIÁN ORSOLYA

milianro@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-3550-4589

Kamilla ELLIOTT. *Theorizing Adaptation*. New York: Oxford University Press, 2020. 315. doi: 10.1093/oso/9780197511176.001.0001.

Kamilla Elliott, a Lancasteri Egyetem irodalom- és médiaprofesszora, több évtizede az adaptáció tudományközi és művészetközi problémahalmazának elismert kutatója. Első, *Rethinking the Novel/Film Debate* című monográfiájában (2003) az adaptáció kérdését a művészetek összehasonlításának horizontjából közelítette meg, hangsúlyozva, hogy az antikvitástól a 21. század elejéig az adaptáció kérdéséről vagy analogikusan, a testvérművészetek hasonlóan gondolt tulajdonságai mentén, vagy pedig kategorikusan, a művészeti ágak inhegensnek feltételezett mediális különbségeit előtérbe állítva gondolkodtak a humaniórák területén. Legújabb, *Theorizing Adaptation* című monográfiájában, amely mintaelemzéseket is tartalmazó korábbi könyvével ellentétben kizárólag elméleti és metakritikai jellegű munka, az elméleti megközelítésmódok és az adaptáció általa több ízben „diszfunkcionálisnak”, sőt „abuzívznak” jellemzett kapcsolatát kívánja áthangolni. A vállaltan emancipatív törekvésű könyv az elméletektől nem megszabadítani, hanem felszabadítani szeretné az adaptációkutatásokat és magukat az adaptációkat: elmélet és adaptáció(kutatás) eddigi viszonyát lényegében felülről lefelé történő, hierarchikus megközelítésként jellemezve – amelynek során rendszerint egy adott elmélet szempontjainak rendelődik alá, s így szükségszerűen torzul a kutatás tárgya, vagy pedig az elméletalkotás hiányát, illetve hiányosságait róják fel az adaptációk kutatóinak – egy kiegyenlítettebb, a kölcsönösségen alapuló viszony kialakítására, a „teoretizáció adaptációjára” [*adapting theorization*] tesz javaslatot, valamint

arra, hogy az adaptációkat adaptációként, vagyis a sajátos működésmódjaikra és feltételeikre koncentrálni tanulmányozzuk és értékeljük.

Az adaptációkutatások jelenlegi népszerűségét és trendjeit szemléltetendő, Elliott az amerikai Modern Language Association modern nyelvekre, valamint irodalom- és filmtudományra is kiterjedő, több mint hárommillió rekordot magába foglaló nemzetközi bibliográfiájának adatbázisában 2019 decemberében folytatott kulcsszavas kereséseinek alapján állapítja meg, hogy a 20. és 21. század fordulóján ugrásszerűen megnövekedtek és folyamatosan, százszámra szaporodnak az adaptációval foglalkozó tudományos közlemények, melyek között kiugróan vezetnek a filmadaptációkat vizsgáló tudományos munkák (15320 publikáció) és az angolszász kutatások (az Egyesült Királyságban 8837, az Egyesült Államokban 6059, Magyarországon 58 vonatkozó közlemény jelent meg). Érdemes megjegyezni, hogy ezek az adatok nem tartalmazzák a doktori értekezéseket. A kutatási területen mind a közlemények számát, mind pedig azok idézetttségét tekintve uralkodónak mondhatóak az anglofón irodalommal és filmmel kapcsolatos vizsgálatok, amelyekben belül az erősen kanonizált írók és rendezők művei élveznek kitüntetett figyelmet: a legtöbb tudományos publikáció William Shakespeare (3288 közlemény), Jane Austen (406 közlemény) és J. R. R. Tolkien (291 közlemény) műveinek adaptációi kapcsán született; a legtöbbször tanulmányozott filmrendezőket pedig Peter Jackson (253 publikáció), Stanley Kubrick (234 publikáció) és Kenneth Branagh (187 publikáció) vezeti.

Elliott egyik alapvető kiindulópontja, hogy a humaniórákban az adaptációnak nincs (és valószínűleg nem is lehetséges) egy univerzális, az adaptációk minden változatát lefedni képes átfogó elmélete, ahogyan a kilencvenes évektől kezdődően megszorodó, meghatározóan esettanulmányokból épülő századfordulós adaptációkutatási diszkurzusokat is az elméleti sokszínűség jellemzi.

Az adaptáció elméleti megközelítései között – a teljesség igénye nélkül – a bahtyini dialogicitástól kezdve az intertextualitáson és az intermedialitáson át a gazdaságelméleti és gendertudományi, valamint a poszthumán és az ökokritikai megközelítésekig minden fontosabb és népszerűbb bölcsészettudományi teória fellelhető, annak ellenére, hogy olykor maguk a terület kutatói is arról panaszkodnak, hogy az adaptációkutatások nem vetnek érdemben számot a posztstrukturalista elméleti fordulattal (nem támaszkodnak elméleti meglátásokra vagy nem a megfelelő elméletekre támaszkodnak), hogy az adaptációról alkotott elméletek nem kielégítőek, vagy arról, hogy az adaptáció, amely több tudományág kereszteződésében helyezkedik el, tulajdonképpen egy „rossz” teoretikus kutatási téma. Elliott szerint az egyetlen uralkodó, konszenzusosan elfogadott adaptációelmélet vagy a közös elméleti alappillérek hiánya a bölcsészettudományi elméletalkotások kudarcaira vezethető vissza, nem pedig arra, hogy egy adaptációkutató nem a megfelelő (meghatározóbbnak tartott vagy divatos) elméleti megközelítésmódot érvényesíti a vizsgálati során. Mint megjegyzi, „[a]z adaptációkutatások nem azért bukdácsolnak, mert a kutatók nem a megfelelő elméletekre támaszkodnak, hanem azért, mert az adaptáció gyakorlatai és folyamatai ellenszegülnek a fősodorbéli bölcsészettudományi elméleteknek” (6). Legújabb könyvében így azért választ metaelméleti kutatási irányt, hogy megvizsgálhassa, az elméleti megközelítésmódok burjánzása ellenére miért és hogyan bizonyul máig megfoghatatlannak az adaptáció; hogyan és miért áll ellen ez a kutatási téma az őt „befogni” és magyarázni, a saját elméleti alapelvei és elköteleződései mentén őt definiálni és taxonomizálni törekvő elméleteknek.

Elliott nagyívű elméleti eszmeftuttatásában nem egyszerűen csak az adaptációval kapcsolatban alkalmazott különféle teóriák vakfoltjaira kérdez rá – kitünttetetten arra, hogy a bináris oppozíciókat kimozdító dekonstrukcionista, illetve a bináris logikára épülő hierarchikus struktúrákat megbontani törekvő, pluralizmuselvű posztstrukturalista elméletek adaptációkra vonatkoztatott alkalmazásaiban jellemzően éppen a kibillenteni kívánt bináris struktúrák térnek vissza (amelyekben az elmélet uralkodni látszik az adaptáción) –, hanem módszeresen számol és leszámol azokkal a kritikai téveszmékkal is, amelyek az adaptációkutatások-

ban vagy velük kapcsolatban rendre megjelennek. Ezek egyike az adaptációkutatások állítólagos elméletletlensége vagy egyenesen elméletellenessége. De a szerző hasonló éleslátással világít rá arra is, hogy míg számos adaptációkutatás – akár esettanulmányról, akár elméleti munkáról legyen is szó – hangsúlyosan, és tegyük hozzá, joggal helyezkedik szembe az adaptációk leegyszerűsítő hűségelvű megközelítésmódjával, ezt gyakran arra hivatkozva teszik, hogy a korábbi adaptációelméletekben a hűségelvű szemlélet volt az uralkodó, amelyet az adott szerző által képviselt újabb felfogásmód vagy az általa preferált adaptációelmélet progresszíven meghalad. Habár szinte kivétel nélkül a nyugati, elsősorban az angolszász kutatásokkal vet számot, de rendkívül alapos, mintegy 150 oldalas, utalások szintjén az antikvitástól, érdemben a 16. századtól indított és 2020-ig ívelő elmélettörténetében Elliott meggyőzően mutat rá a hűségelvű megközelítés „mitoszára” (17), jelesül arra, hogy a hűségelvű szemléletmód az adaptációkutatásokban valójában soha nem volt igazán domináns: ha a „hűség” kritériuma egyáltalán felmerült, ez jellemzően akkor sem az alpanyaghoz, a forrásműhöz való hűséggel, hanem az új környezetbe helyezéssel vagy a vonatkozó esztétikai elveknek történő megfeleléssel függött össze. Mint megjegyzi, „[a]z adaptációelméletek történetében egy-egy adaptáció értékelésekor az esztétikai szempontok mindvégig lényegesen fontosabb szerepet töltek be, mint a forrásszövegekhez való hűség szempontja” (41). A hűségelvű mint a kutatási területet meghatározóan jellemző megközelítésmód kritikai téveszméjének nagyfokú elterjedését Elliott egyrészt Brian McFarlane-nel egyetértésben az adaptációelméletek történeti kutatásainak negligálásával vagy nem megfelelő ismeretével magyarázza, másrészt pedig azzal, hogy a bölcsészettudományi elméletek hosszú évszázadok óta a különbözőséget becsülik nagyra, míg a hasonlóságot csekély vagy csekélyebb értékűnek ítélik. Az elmélettörténetben ezt a fordulópontot döntő jelleggel a romantika korszakának eredetiségelvé hozza el, de a különbözőség és a hasonlóság vagy a variáció („hűtlenség”) és az ismétlés („hűség”) fogalompárjait illetően a differencia és a változtatás felértékelése a hasonlósággal és az ismétléssel szemben kimutatható a modernizmus újdonsággeszményében, a formalista médiumspecifikus és monomediális megközelítésekben, de akár a poszt-

modern sokféleség teóriájában is, hiszen a hasonlóság rendre olyan, sokszor elítélt, de legalábbis gyanakodva kezelt jelenségekkel fonódik össze, mint „az esztétikai utánzás, a politikai konformizmus, a hamis filozófia, a kulturális homogenizáció vagy a lelketlen tömegtermelés” (20). Gyakran az eredetiség és a „hűtlenség” felmagasztalása és túlértékelése eredményezi azt, hogy az adaptációt alacsonyrendűbbnek vagy egyszerűen „rossznak” tartják az adaptált műhöz képest, miközben az adaptációkat eleve a különbözőség és a hasonlóság, a variáció és az ismétlés állandóan változó kombinációja jellemzi.

Elliott könyve lenyűgöző szakmai felvérteztségről tanúskodik, ugyanakkor argumentációjának követését jelentősen megnehezíti az adaptáció fogalmának körülhatárolatlansága. A szerző a bevezető fejezettől kezdve jelzi, hogy a legtágabb értelemben, vagyis nem kizárólag az irodalom és a film közti művészetközi áthelyezésekre leszűkítve fogja fel az adaptációt, és ennek megfelelően elmélettörténeti áttekintését sem a film médiumának megszületésétől vagy éppen André Bazin első adaptációs témájú tanulmányától, hanem 1597-től indítja (amikor az Oxford English Dictionary szerint legelőször bukkan fel az adaptáció kifejezés). Elmélettörténeti áttekintése folyamán számos meghatározást és felfogásmódot tárgyal, kitér az Oxford English Dictionary egyik definíciójára is, miszerint az adaptáció „az a művelet vagy folyamat, amelynek során valamely dolgot hozzáigazítanak egy másik dologhoz vagy meghatározott feltételekhez, különösen egy új vagy megváltozott környezethez” (34; 180), de jól érzékelhetően ódzkodik egy saját végleges meghatározás kialakításától. Könyve mintegy kétharmadánál járva másfél oldalnyi terjedelemben sorakoztat fel „adaptív”, más szerzőktől „adaptált” és újabb kutatók által tovább adaptálható, az adaptációt adaptív folyamatszerűségként elgondoló adaptáció-meghatározásokat (197–198), s bár ez a definíciólista rugalmas, szándékosan lezáratlan, és kétségkívül jól kifejezi azt is, hogy az adaptáció ellenszegül egy univerzális definíció vagy adaptációelmélet megalkotásának, de sajnos sem az adaptáció, sem az adaptációkutatások fogalmi parttalanságait nem kuszóböli ki.

A számomra kissé csalódást okozó *Redefining Definitions* című alfejezetért viszont jócskán kárpótol a könyv többi része. Elliott monográfiája két

nagy egységre tagolódik, melyek címe a következő: *Theorizing Adaptation* és *Adapting Theorization*. Az első rész szolgál a rendkívül inspiratív elmélet-történettel, amely nem egy progresszív nagy narratíva elbeszéléseként ölt formát, hanem folyamatosan reflektál az évszázadok során újracsomagoltan vissza-visszatérő koncepciókra – különös tekintettel Lessing és követőinek médiumspecifikusság-paradigmájára –, kidomborítva azt is, hogy a 18. század vége, vagyis a romantika színrelépése és a 19. századi szigorúbb szerzői jogi törvények megjelenése előtt kifejezetten „jó” teoretikus témának számított az adaptáció, amint „jónak” minősültek maguk az adaptációk is, amelyeket ekkoriban főként intramedialisán, az antikvitás klasszikus örökségének kortársiasított példáin keresztül vizsgáltak. A 16. századtól napjainkig ívelő elmélettörténet folyamán Elliott kimutatja, hogy a különféle elméletek rendszerint akkor becsülik nagyra az adaptációt mint terméket és/vagy folyamatot, amikor az adaptációk megfelelnek az alapelveknek, és feltárva azt, hogy mennyire eklektikus az adaptációval kapcsolatban alkalmazott és létrehozott elméletek tárháza, arra jut, hogy az adaptációkutatásoknak nem új elmélet(ek)re, hanem az elméletek és az adaptáció viszonyának újragondolására van szükségük. Ezt a célkitűzést a könyv második részében valósítja meg, ahol az elméletalkotás három alappillérenek – meghatározás, taxonómizálás, elméleti alapelvek megalkotása – adaptációs alkalmazhatóságát vizsgálja, azonban az adaptáció körülhatárolásának vagy a vele kapcsolatban érvényesítendő releváns módszertannak a kérdéseire nem ad valódi választ. A könyv második részének záró fejezetében (*Refiguring Theoretization*) emellett, hogy mikroszkopikusan, a könyv- és tanulmánycímeiben alkalmazott prefixumok és szuffixumok szintjén elemzi azt, hogy az alkalmazott toldalékok és kötőszavak miről árulkodnak a művészeti ágak, valamint teoretizáció és adaptáció alá-fölrendeltségi viszonyával kapcsolatban, retorikai alapozottságú újrateoretizálásra tesz kísérletet. Paul de Man-i dekonstrukcionista alapokon Elliott a retorikai figurációt nevezi meg a teoretizálás és az adaptáció közti olyan közvetítő eszköznek, amellyel megbonthatóak az adaptáció kutatási területére vagy annak leírására jellemző hierarchikus bináris opozíciók, és amely megteremthet egy közös elméleti alapot az adaptációs folyamatok és adaptációs

alkotások megragadásához. Mindemellett Elliott a retorikai alakzatok és trópusok (többek közt a metafora, az antitézis, az antimetabola és a szinesztézia) működésmódjainak analogikus alkalmazásával véli átformalhatóknak az adaptációkutatások elméletalkotását. Bár nem vagyok teljesen meggyőződve arról, hogy a retorikaelmélet jelentené a megoldókulcsot a teoretizáció és az adaptáció problematikus viszonyához, sem pedig arról, hogy a retorikai alapú teoretikus gondolkodás mozdítaná jelentősen előre az adaptációkutatásokat, az előző fejezetek fejtegetéseihez hasonlóan a *Theorizing Adaptation* záró fejezete is számos innovatív, értékes, megfontolandó és követendő megállapítást tartalmaz.

Ez a 315 oldalas hardcore elmélettörténeti és metaelméleti könyv valószínűleg a céhen belül, főként a teoretikus érdeklődésű bölcsész tudósok körében találhat tetszésre – jól olvasható a bölcsészettudományi elméletek kritikájaként is –, viszont elvontsága és sűrű elméleti ismeretanyaga miatt egyetemi hallgatóknak vagy laikusoknak nem ajánlható olvasmány.

HELIKON

CSOMÁN SÁNDOR

sandor.csoman30@gmail.com
ORCID: 0009-0001-3522-9054

Brandon CHUA és Elizabeth HO, szerk. *The Routledge Companion to Global Literary Adaptation in the Twenty-First Century*. Routledge Literature Companions. London–New York: Routledge, 2023. 389. doi: 10.4324/9781003038368.

Korunk egyik legnagyobb arthouse filmese, a görög Yorgos Lanthimos öt év után mutatta be legújabb filmjét, a *Szegény párákat*. Az azóta négy Oscart elhódító groteszk sci-fi egy skót regényt adaptál: Alasdair Gray 1992-es azonos című műve Bella Baxterről szól, aki azáltal kap Godwin Baxtertől második esélyt az életre, hogy halott testébe saját, meg nem született gyerekének agyát ülteti be. Bella fejlődéstörténetét számos kontinensen (színeken) keresztül ismerjük meg: a szabad, fiatal nő megjárja Európát, Afrikát és Ázsiát, miközben felfedezi testét, szexualitását, a társadalmi normákat, a meghatározó eszméket. Ahogy a protagonista szokatlan

coming of age sztorija, úgy maga az adaptáció is utazásként értelmezhető. Gray regénye Mary Shelley nagyhatású Frankenstein történetét fordítja ki: grandiózus világot épít női főszereplővel, akihez eltérő motivációkat, tulajdonságokat és sorsot rendel. Az inkább Skóciában és irodalmi körökben ismert szerző munkája az adaptáció által került be igazán a tágabb értelemben vett kollektív köztudatba: Lanthimos bizonyos gócpontok megtartása mellett számos szempontból újraértelmezi és át-kontextualizálja Gray eredetijét (eltérő nézőpontok, helyszínek, interperszonális viszonyok és befecjezés), ahhoz grandiózus vizuális világot rendel – melynek bizonyos elemei a *BioShock Infinite* című videójátékra hasonlítanak –, s ezzel nemcsak saját szerzői életművét, de a regényt is visszameli a kulturális vérkeringésbe. A megnövekedett eladási számok mellett több nyelvre (köztük magyarra) is lefordították, így a film jóvoltából a *Szegény párák* szerepe átpozicionálódott az irodalmi kánonban: az adaptáció relációjában (akár önmagában) kurrens értelmezések tárgyává válik, eddigi relatív lokalitása globális jelenséggé növekszik, „utazása” közben – Edward Said *travelling theoryja* alapján – újabb és újabb perspektívák nyílnak a szöveg (és a film) felhasználására, újragondolására, átírására.

Hasonló példával indul a Routledge széria újabb kiadása, a *The Routledge Companion to Global Literary Adaptation in the Twenty-First Century*: a két szerkesztő (Brandon Chua és Elizabeth Ho) Bong Joon Ho *Snowpiercer*-ét elemzi. A francia képregényt (*Le Transperceneige*) adaptáló disztópikus thriller átkeretezi az eredetit mozgó központi kérdéseket (az ökológiai problémák mellett kasztosodás, társadalmi egyenlőtlenségek), a klasszikus hollywoodi stílushoz (Nyugat) dél-koreai színházakat és keleti kulturális kódokat rendel (posztkolonialis perspektíva): az adaptálásra nem bethűh, egyik médiumból a másikba való áttemelésként, hanem transzformálásként, globális térben értelmezendő, kulturális adásvételként tekint. A két példa híven reprezentálja az Adaptation Studies elmozdulását a 21. századig meghatározó elméleti diskurzusoktól. Az adaptáció nem izolációban történik: minden eddiginél tágabb kontextusa van, ideológiai konstrukciók, társadalmi kölcsönhatások, közösségi élmények által meghatározott, új-média folyamatok által újradefiniált interdiszciplinává vált, melyhez új elemzési és értelmezési dimenziók tartoznak. A tanulmánykötet a vitain-

dító bevezetés után hét fejezetet tartalmaz, melyek egy-egy nagyobb téma alá tartozó esettanulmányokat (*case studies*) jelölnek: az első a kezdetekről, a második globalizációs folyamatokról és transzmedialitásról, a harmadik Shakespeare-adaptációkról, a negyedik genderkérdések hollywoodi reprezentációjáról, az ötödik globalizáció és nemzet kölcsönhatásairól, a hatodik a globalizáció történelmi perspektíváiról szól, míg az utolsó spin-off szekció egy *graphic essay*-ről szóló *graphic essay*-vel zárul. A huszonnégy tanulmány így külön-külön is értelmezhető, ám a szövegek szintézise ad átfogó képet a 21. századi adaptációt meghatározó kérdésekről: a vissza-visszatérő tematikák miatt a szerzők – a széles palettán mozgó témák ellenére – párbeszédbe lépnek egymással.

Az elméleti megközelítés helyett választott induktív elv mentén a Thomas Leitch nyomán az Adaptation Studies 3.0-hoz csatlakozó konstrukciók példákon keresztül artikulálódnak, így bizonyítva az adaptáció terminusának progresszióját. Legyen szó irodalomról, zenéről, filmről, sorozatról, színházról, közösségi videókról, videójátékokról vagy képregényről, a *Global Literary Adaptation in the Twenty-First Century* arra keresi a választ, hogy a posztmodern közegben hogyan változik/változott az adaptáció fogalma, fő kérdései, különös tekintettel a művészetet alapjaiban meghatározó globális kontextusra. A nemzetközi szerzők által tárgyalt alkotások mind történelmi, mind populáris szempontból széles skálán mozognak: ősi, orális narratíváktól Shakespeare-en át egészen a marginalizált csoportokat bemutató posztmodern irodalomig, ókori indiai eposzok újrafeldolgozásától (Nina Paley munkássága) kurrens képregényfilmekig (*Watchmen*, *Hulk*), populáris zenei előadók albumaitól (Beyoncé) 24 órás kísérleti színházig (*The Second Woman*), a film noirtól (*The Screaming Mimi*) kolonialis kérdéseket feszegető science fictionig (*Érkezés*), az amerikai független filmtől (*Premier*) kommersz hollywoodi adaptációkig (*Kőgazdag ázsiaiak*), a videójátéktól (*Castlevania*) YouTube mashupokig.

Az adaptáció területét hosszú ideig leginkább a hűség aspektusa határozta meg, azaz hogyan és milyen mértékben őrizi meg az adaptáció az inspiráció forrásaként használt szöveg gondolatiságát, világát, üzenetét. Ebben a relációban az adaptáció inkább rekonstrukció: az adott mű szellemiségét más médiumba ülteti át, a központi kérdés pedig

az, hogy eközben mely elemeket tartja meg és melyeket negligál. A hűség koncepciója a könyv bevezetőjén túl is megjelenik mint meghaladott, sőt több szempontból korlátolt elv – hisz egy posztmodern adaptáció célja sokkal inkább az, hogy a primer viszonyokat kitágítva inspirálódjon, át- és újraértelmezze, más kontextusba helyezze a választott művet. E gondolat mentén szerveződnek azok a példák is, melyeket a szerzők hoznak: mind-mind olyan hálózatszerű struktúrákra mutatnak rá, melyek jóval többé valnak, mint „egyszerű” médiumok közötti tranzakció. A prezentáláshoz a harmadik fejezetben tárgyalt Shakespeare-dramákhoz tartozó adaptációk tökéletes táptalajt biztosítanak: az angol szerző munkáit szinte mindenütt ismerik, a legkülönbözőbb nyelvekre fordították le, a felhasználási módok száma és módja szinte kimeríthetetlen, ám más-más kultúrkörökben más-más jelentésrétegek rakódhatnak az egyébként egyetemes kérdéseket boncolgató történetekre. A japán *asobigokoro* (játékoság iránti vágy) koncepciója mentén így lesz *Othello* bábokkal eljátszott, gyerekeknek szóló japán mese, *VI. Henriket* lazán adaptáló anime sorozat vagy napjainkban játszó *Rómeó és Júlia* manga, de ugyanígy a legkülönbözőbb politikai és társadalmi kontextusokban értelmeződik újra a *Hamlet* (legyen az brazil, indiai vagy nigériai) vagy a *Lear király*. A 21. századi értelemben vett globális adaptáció tehát nem a történet integritásának minél pontosabb megtartására fókuszál, sokkal inkább a felhasználási lehetőségek sokszínűségére, diverzitására – akár úgy is, hogy fundamentális elemeket változtat meg, azaz *retconning*-ot alkalmaz (visszatérő folytonosság, mely megváltoztatja a szereplők nemét, szexuális orientációját, központi fordulatot, mellékszálra fókuszál stb., így módosul a történet korábbi értelmezése). Az adaptáció konstrukciója ezáltal sokkal lazábbá válik, amit nem köt gúzsba a hűség vagy a hitelesség: a posztmodern adaptáció nem foglalkozik kőbe véssett szabályokkal, helyette használat alá vonja és saját kreativitásának „játézóterévé” teszi az adaptált materiát.

Az alkotói vízió számos kérdés köré szerveződhet. A kötetben szereplő tanulmányok leginkább olyan példákat említenek, melyek szorosan mai viszonyokhoz köthetőek: posztkolonialis perspektívák, emberjogi szempontok, klímaváltság, nemi szerepek vagy queer-kérdések implementálása által lehetséges nyílik más korokban született mű-

vek újrapozicionálására. Nina Paley *Sita Sings the Blues* című animációs filmjében a *Rámájána* ősi szanszkrit ciklusából emelt át történeteket, melyeket önéletrajzi inspiráció mellett a tradicionális női szerepek kritikájának kibontására használ – holott az időszámításunk előtt íródott, hindu kánon meghatározó epikus művéről van szó. Paley ezzel szándékoltn darázsészekbe nyúl, hiszen az abban megjelenő vallási és filozófiai alapvetéseket hívja ki, átírva azokat saját ideológiai meggyőződése mentén. Ugyanígy jár el Yvette Nolan is, amikor Arisztóphanész *A madarak* című drámáját adaptálja: egyrészt a műben megjelenő demokrácia-konceptiót árnyalva a konszenzusalapú demokrácia mellett érvel, miközben a történet jellegéből adódóan érint koloniális kérdéseket (madarak „kiűzetése” saját világukból), továbbá kapitalizmus-kritikát gyakorol (Jack hasznot akar húzni az új, meghódított területből). Jeanette Winterson *Frankenstein*-átiratának (*Frankissstein: A Love Story*) fókuszában a társadalmi nemekhez köthető, poszthumanista, illetve technológiaszkeptikus perspektívák állnak: mai olvasatban a 19. századi gótikus regény a ma realitása, csak a testrészek összerakása helyett az ember nullákból és egyesekből hoz létre új életformákat. Ide csatlakozik Lanthimos filmje is, melyben Bella karaktere sokkal nagyobb hangsúlyt kap, ezáltal a *Szegény párok* – az 1992-es eredeti kontextusán túl – foglalkozik nem szerepekkel, a szabadság eszméjével, morális kérdésekkel, társadalmi konvenciókkal és a történelmet alakító ideológiai rendszerekkel.

Meghatározó aspektussá válik továbbá az aktualizálás/modernizálás: a szerzők számos olyan adaptációt említenek, melyek bizonyos elemek át-emelésével a ma problémáit helyezik a középpontba. Ilyen Vishal Bhardwaj *Haider* című filmje, melyben a *Hamlet* settingje az 1990-es évek elnyomó Indiája, de a korábban említett japán Shakespeare-mangák, vagy az eredetileg 1949-es *The Screaming Mimi* útja is, mely adaptációról adaptációra kerül közelebb a 21. századi relációkhoz – olyannyira, hogy az utolsó, 2018-as film (*Un couplet dans le Cœur*) teljesen átírja az eredetiben kijelölt nem felosztást. Releváns kérdésként merülnek fel az alapmű és az adaptáció között fellelhető különbségek (a reprezentáció síkján) is: Jason Coe tanulmányában a *Hulk* képregény és film közötti relációkat vizsgálja a maskulinitás vonatkozásában, Christopher Pizzino az HBO *Watchmen*

sorozatán keresztül rassz- és identitáskérdéseket vizsgál, míg Edna Lim a *Kőgazdag ázsiaiak* regény és film karakter- és világbábrázolását („ellentétes, egymással ütköző Ázsia”) hasonlítja össze. A streamingfelületek megjelenésével az eltérések, az adaptációhoz tartozó reprezentációs elvek, identitáspolitikai értékválasztások egyre nagyobb szerepet kapnak: nagy port kavart a 19. században játszódó *Bridgerton*, melyben Sarolta brit királyné színesbőrűként szerepel, de számos esetben vádolták a Netflixet azzal, hogy történelmet hamisít, vagy önkényesen érzékenyít.

A *Global Literary Adaptation in the Twenty-First Century* átszövik az ilyen és ehhez hasonló kritikai narratívák, melyek sokszor a múlt műveire vetítenek rá kurrens kérdésköröket. Az elemzés tárgyául választott adaptációk így a legtöbb esetben provokatívák, más-más unikális, de akár kifejezetten marginális nézőpontokra derítenek fényt: az eredmény meglehetősen eklektikus kép, melybe gyakorlatilag bármilyen felvetés belefér. A 21. századi adaptáció nemcsak attól „határtalan”, hogy az információ az országok között szabadon áramlik, hanem attól is, hogy nem foglalkozik tabukkal, dogmákkal, vallási meggyőződéssel, történelmi hitelességgel. A felmutatott adaptációkban a hűség, az alapmű szellemiségének áttemelése nem elsődleges szempont. Sőt, sok esetben épp azzal a céllal jön létre, hogy kritika alá vonja, a központi üzenetével, jelentésével ellentétes álláspontot közvetítsen – annak értékelését, a művészi vízió megítélését pedig végérvényesen a befogadóra hagyja.

Az adaptáció kiterjesztésének szükségessége persze nem csak abban gyökerezik, hogy az alkotók szabadabban, tágabb kontextusban, a legkülönbözőbb módokon gondolják újra az eredeti művet. A terület paradigmaváltását indokolja az újmédia által megváltoztatott közeg is, mely új platformokat, médiumokat és formákat biztosít az alkotók számára. A klasszikus adaptációs formák mellett (irodalom–film, irodalom–színház) megjelenik az újmédia (például videós tartalmak), a videójáték vagy a digitális film, melyek tovább bővítik az adaptációs lehetőségek széles tárházát. A tanulmánykötet ennek megfelelően a legkülönbözőbb médium–médium kapcsolatokra hívja fel a figyelmet, melyek sokszor nem egyirányú tranzakcióként (adaptált mű–adaptáció), hanem szerteágazó kölcsönhatások összességékként, egyedi kulturális és társadalmi kontextusok által kitett

transzmediális produktumokként írhatók le. David Pellegrini Cassavetes *Premierjéhez* készült három, formájában és tartalmában is meglehetősen innovatív színházi adaptációt tárgyal: míg az egyik immerzív, mozi és színházi élmény fúzióját kínálja, addig a spektrum másik végpontján egy 24 órás, az eredeti narratíváját nélkülöző produkció áll, melyben egy helyi színészről száz férfival lép interakcióba egy-egy, a kapcsolat kiüresedését bemutató jelenet erejéig. Matthew Crofts a *Castlevania* játéksorozatot elemzi, melynek köszönhetően a Drakula-történetek – az új médium által – merőben új közegekhez jutottak el, miközben rámutat a videójáték mint adaptációs eszköz előnyeire: a befogadó saját döntéseket hozhat és irányítja a karaktereket, motorikus képességeket fejleszt, interaktívabbá válik az élmény stb. A fejezetben a közösségi médiafelületek adaptációs lehetőségeiről viszonylag kevés szó esik, ám Dorothy Wai Sim Lau meglehetősen rövid tanulmányában a bibliai tematikájú YouTube mashupok szerepét kutatja a részvételi kultúra vonatkozásában. A részletes, szinte minden szegmensre kiterjedő kötet viszonylag kevés hangsúlyt fektet a legújabb online formákra, a tartalomgyártás demokratizálódására és az ebből következő adaptációs kérdésekre, holott azok több szempontból már most áthatják az adaptáció átfogó diskurzusát.

A tanulmánykötet stílusosan egy képregényekről szóló *graphic essay*vel (metatexttel) zárul, ahol az adaptáció kérdése nemcsak a szöveg tartalmára, hanem annak formájára is kiterjed. Julia Alekszejeva egyedi kísérletével arra hívja fel a figyelmet, hogy az akadémikus közegekben használt tradicionális szövegtípusokat (esszé, recenzió, tanulmány stb.) felválthatja (vagy legalábbis új változót hozhat a képbe) az általa *graphic essay*-ként aposztrofált forma, mely – vizualitásából, hozzáadott kreatív értékéből, illusztratív dimenziójából fakadóan – szélesebb közegekhez juttathatja el a szigorú értelemben vett tudományos publikációkat. A releváns kérdésfelvetés azonban azt feltételezi, hogy az olvasóközönséget vissza lehet nyerni (vagy bővíteni lehet) a képiséggel – holott a valóban a vizualitása ágyazódó korunkban, a napról napra változó újmédia-térben, melyet az egyre rövidülő tartalmak uralnak, ez egyre kevésbé tűnik reális alternatívának. Sőt, pár éven belül minden valószínűséggel új kötetre lesz szükség: az adaptációs diskurzus negyedik fázisába lép,

melynek egyik központi szereplőjévé válik a közösségi média.

 HELIKON

RÁCZ ILDIKÓ MÁRIA

ildiko@raczt.hu

ORCID: 0000-0003-2289-7114

DUKKON ÁGNES. *A veszedelmes szépség útjain: Esszémek, témák, kapcsolatok a klasszikus orosz irodalom világában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó–Uránia Ismeretterjesztő Társulat, 2021. 340.

Dukkon Ágnes könyve egymással párbeszédet folytató tanulmányok révén kínál nagyívű és egyben mélyreható betekintést a 19. század orosz irodalmába. A kötetben szereplő ismeretanyag jelentős része ugyan önálló cikk formájában nyomatásban megjelent, az egységes koncepció és a friss szakirodalmi források jóvoltából a szerző újszerű perspektívából közelíti meg a tárgyalt témakör számos aspektusát. Dukkon Ágnes izgalmas szellemtörténeti barangolásra invitálja az olvasót: a könyvben a konkrét szövegelemzéseken túl a vizsgált korszak tágabb kulturális, társadalmi és művészeti közege is bemutatásra kerül. A kifinomult elemzési technikának és a *Bevezető*ben meghatározott elméleti keretek következetes alkalmazásának köszönhetően a szerző hűen érzékelteti a 19. század orosz irodalmának bölcséleti, tematikus és motivikus komplexitását. Az ismertetett művek szemantikai mélyrétegeinek és benső értékeinek a felderítéséhez az elemzések során jelentős támpontnak bizonyul a multikulturális és intermedialis kapcsolódási pontok feltérképezése. A kötet további erényei közé sorolható, hogy írója egyaránt otthon van az orosz és a magyar irodalomtörténet, művészet- és recepciótörténet területén, ennek köszönhetően a két nemzet irodalmi alkotásai között is folyik egyfajta pezsgő szellemi diskurzus. A címben szereplő, Lermontov *Izmail bég* című elbeszélő költeményéből kölcsönzött „veszedelmes szépség” fogalma azon esztétikai és etikai dilemmákra is reflektál, amelyek a Szép és a Jó közötti konfliktust jelenítik meg az orosz irodalmi kánonban. Míg a tanulmánykötet első két nagyobb fejezetében az esztétikai, műfaj-történeti, filológiai és komparatistikai vizsgálatok kerülnek előtérbe,

addig a harmadik rész a tudománytörténeti és recepciótörténeti elemzéseknek ad teret.

Az orosz romantika korszakát tárgyaló első részben (*I. Elmélyülés és távolodás*) a szerző olyan jelentős alkotók műveit vizsgálja, mint Alekszandr Puskin, Fjodor Tyutsev, Nyikolaj Gogol, Mihail Lermontov, Visszarion Belinszkij vagy Ivan Turgenyev. *A káosz, a kozmosz és az éjszaka témája Fjodor Tyutsev korai lírájában* című alfejezet tudománytörténeti megközelítésben tárgyalja, hogy milyen hatást gyakorolt a 18–19. század fordulóján az európai líra képrendszerére a romantikus természetfilozófia, különösen Friedrich Schelling bölcselete. Figyelemre méltó Schelling-hatás mutatható ki az orosz Tyutsev költészetében, aki Pjotr Csadajevvel együtt személyes kapcsolatot ápolott a német transzcendentális idealizmus meghatározó képviselőjével. A mindennapokban franciául és németül értekező költő számára az orosz nyelv „a lélek mély, tudattalan rétegeiből feltörő látomásokat, képeket jelenítette meg” (60). A „filozófiával és poézissal átítatott” természetrajz válik az értekezés tárgyává *A „földalatti földrajz” és a chtonikus motívumok Gogol korai műveiben* című alfejezetben, amely multidiszciplináris elemzést kínál egy olyan témakörben, amelyre eddig sem a magyar, sem a nemzetközi kutatás nem fordított kellő figyelmet. Dukkon Ágnes a természettudományok – geológia, geográfia, topográfia – és az irodalom határmezsgyéit bejárva arra keresi a választ, hogyan alakulnak át egyes tudományos motívumok irodalmi elemekké. Gogol fiatalkori érdeklődése a földrajztanítás iránt ismert irodalomtörténeti tény, az *Esték egy gyíkanykai tanyán* című novellaciklusában a földalatti világ démonisztikus és varázslatos aspektusai mitológiai és folklorisztikus jelentéselemekkel gazdagodnak. A *Találkozások a szellem birodalmában* című fejezetben tárgyalt témák az orosz irodalmi és filozófiai gondolkodás egyedi aspektusaiba nyújtanak betekintést, kiemelve a művészi és intellektuális párbeszédék fontosságát a kulturális örökség és az irodalmi hagyományok alakításában.

A tanulmánykötet második részében (*II. Esztétikai, filozófiai, vallási útkeresések a XIX. század második felének orosz irodalmában*) a szerző a hasonmás- (*Doppelgänger*-)tematika vizsgálatában integrálja a 20. századi kultúratudomány pszichológiai nézőpontját az irodalomtörténeti, eszméletörténeti és poétikai elemzésekkel, ezzel biztosít

va a téma komplex és multidiszciplináris megközelítését. Az orosz irodalom történetében E. T. A. Hoffmann művei nyomán Antonyij Pogorelszkij (*A Hasonmás, avagy kisoroszországi estéim*) vezeti be a sokrétű konnotációjú hasonmás (oroszul *dvójnyik*) motívumát. Ezt a hagyományt folytatja Gogol és Dosztojevszkij is. Dosztojevszkij művészetében az esztétikai szempontot felváltja a pszichológiai megközelítés, amely Hoffmann és Gogol örökségét ötvözi, kiemelkedő hangsúlyt helyezve a fantasztikum és a mindennapi valóság összekapcsolására. A 20. század hajnalán fellendülő pszichoanalitikus mozgalom, a dosztojevszkiji hősök karakterében ábrázolt pszichopatológiai problémákkal együtt a Dosztojevszkij-életművet a művészetpszichológiai vizsgálatások kedvelt terepévé avatták (*Dosztojevszkij és a pszichológia*). Dosztojevszkij pszichológiai érdeklődését döntően alakította a Szentpétervári Tudományos Akadémián 1833-ban levelező taggá választott Carl Gustav Carus *Psyche* című könyvével való megismerkedése (A.E. Врангель. *Воспоминания о Ф.М. Достоевском в Сибири*. Петербург, 1912.). Érdekes a szerző morálfilozófiai megközelítése: a belső megosztottság állapota Dosztojevszkij műveiben a választani nem tudással vagy akarással szimultán fellépő büntetés, illetve terápiás lehetőség. *A kései Tolsztoj útkeresései és az orosz irodalmi hagyomány* című alfejezet Lev Tolsztoj szellemi világának az időszakával foglalkozik. A *Vlagyimir Szolovjov, a „szent harmónia” filozófusa* című alfejezet bölcséleti kérdéseket tárgyal. Utóbbiban Dukkon Ágnes az orosz „ezüstkör” vallásfilozófiáját és a szimbolista esztétika új irányát meghatározó misztikus, filozófus, teológus és költő Szolovjov „minden egy”-tanát, valamint a platóni filozófia és a német idealista teológia talaján misztikus jelleget öltő Sophia-elvet kultúrtörténeti kontextusban értelmezi.

A tanulmánykötet utolsó részében (*III. A kultúráközvetítés útjai*) négy olyan teljes életművet hátrahagyó tudós és műfordító – Laziczius Gyula, Bonkáló Sándor, Honti Rezső és Szabó Miklós – portréját vázolja fel a szerző, akik az orosz kultúra értékeinek a közvetítésén túl „az etikai tartás és helytállás nemes példáit” is felmutatták a magyar művelődéstörténetben.

Az égre törő hegycsúcsok, tüzes csillagok, homállyal teli erdők, ezüst fényben fürdőző vizek mind a „veszélyes szépség” egy-egy aspektusát vil-

lantják fel, közös motivikus szállal kötik össze a tanulmánykötet egyedi írásait. Dukkon Ágnes könyve rendkívül gazdag ismeretanyagot tár az olvasó elé a 19. századi orosz irodalom területéről, felöleli továbbá a magyar ruszisztika és szlavisztika e korszakra vonatkozó munkáit is. Kiemelendő a szerző által következetesen alkalmazott komparatistikai szemlélet és metódus, melynek köszönhetően az orosz szövegek vizsgálata a magyar és a

világirodalomból merített motivikus, topológiai és szemantikai párhuzamokkal válik még teljesebbé. A kötet egyetemi tankönyvként is kiválóan használható, de a szerző szándéka, hogy az irodalom iránt érdeklődő szélesebb közönséget is megszólítsa.

TARTALOM

Irodalmi adaptáció

TANULMÁNYOK

MAJOR ÁGNES: Adaptációkutatás egykor és ma	5
POLINA RYBINA: Sűrités – lepárolva. A filmadaptációk emlékezeti modelljei (Fordította: <i>Major Ágnes</i>)	15
FÖLDEVÁRY KINGA: Klasszikusok lángra fűzve. Az adaptációelemzés tanulságai a <i>Liliomfi</i> példáján	32
MUNTAG VINCE: Egy külvárosi legenda alakváltozatai. Molnár Ferenc <i>Liliomja</i> az adaptációk tükrében	47
SÁGHY MIKLÓS: A hatalom rokoni hálójában. Móricz Zsigmond <i>Rokonokja</i> és a regény két filmadaptációja	61
BOKA LÁSZLÓ: Imagináció, perspektíva, mediális fölülírás. Gondolatok egy Örkeny-egyperces rövidfilmes adaptációja kapcsán	93
GELENCSÉR GÁBOR: Avantgárd adaptációk, avagy az adaptációk avantgárdja. Film és irodalom kapcsolata a Balázs Béla Stúdió műhelyében	113
SÁRI B. LÁSZLÓ: A transzmedialitás korlátai. Egy cyberpunk példa	129
WIRÁGH ANDRÁS: Adaptációs vonások a Batman-képregényekben	144

KÖNYVEK

KAMILLA ELLIOTT:		
Theorizing Adaptation / MILIÁN ORSOLYA		159
BRANDON CHUA és ELIZABETH HO, szerk.:		
The Routledge Companion to Global Literary Adaptation in the Twenty-First Century / CSOMÁN SÁNDOR		162
DUKKON ÁGNES:		
A veszélyes szépség útjain. Eszmék, témák, kapcsolatok a klasszikus orosz irodalom világában / RÁCZ ILDIKÓ MÁRIA		165